

педагогічний досвід українців: родинний та громадський побут. – 1999-2000. – Арк.7. 54. Ф.1: Вінницька обл. – Оп.25: Чечельницький р-н. – Спр.13: Парубочі та дівочі громади. – Арк.10. 55. Ф.1: Вінницька обл. – Оп.5: Жмеринський р-н. – Спр.63: Парубочі та дівочі громади. – Арк.5. 56. Ф.1: Вінницька обл. – Оп.23: Хмільницький р-н. – Спр.32: Парубочі та дівочі громади. – Арк.6. 57. Ф.1: Вінницька обл. – Оп.14: Немирівський р-н. – Спр.91: Парубочі та дівочі громади. – Арк.14. 58. Ф.1: Вінницька обл. – Оп.3: Вінницький р-н. – Спр.166: Парубочі та дівочі громади. – Арк.10. 59. Ф.19: Тернопільська обл. – Оп.3: Бучацький р-н. – Спр.1: Парубочі та дівочі громади. – Арк.11. 60. Ф.1: Вінницька обл. – Оп.5: Жмеринський р-н. – Спр.61: Парубочі та дівочі громади. – Арк.13. 61. Ф.1: Вінницька обл. – Оп.14: Немирівський р-н. – Спр.91: Парубочі та дівочі громади. – Арк.11. 62. Ф.1: Вінницька обл. – Оп.7: Калинівський р-н. – Спр.76: Парубочі та дівочі громади. – Арк.10. 63. Ф.1. – Оп.25: Чечельницький р-н. – Спр.12: Парубочі та дівочі громади. – Арк.3.

С. М Єсюнін

РОЗВИТОК ПРОМИСЛОВОСТІ У ЗАШТАТНИХ МІСТАХ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

В історії Подільської губернії друга пол. ХІХ – поч. ХХ ст. відзначалась надзвичайно динамічним розвитком міських поселень. Дослідження цих процесів є важливою складовою у комплексному вивченні історії подільських міст, що особливо актуально на сучасному етапі в контексті перевидання “Історії міст і сіл України” у новій редакції.

Одним із важливих факторів, що сприяв розвитку міст губернії у зазначений період, виступає прогрес у всіх галузях економіки, й передусім у промисловості, на яку впливало чимало чинників. Не останнім із них був адміністративний статус поселення. З огляду на це, доволі цікаво розглянути, як відбувався розвиток промисловості міст Поділля, що не були адміністративними центрами.

Оперуючи офіційним визначенням міста, бачимо, що на початок 1860-х рр. у Подільській губернії було 17 міст: губернське місто Кам’янець-Подільський, 11 повітових міст – Балта, Брацлав, Вінниця, Гайсин, Летичів, Літин, Могилів, Ольгопіль, Проскурів, Нова Ушиця, Ямпіль, 5 заштатних – Хмільник, Сальниця (Літинського повіту), Бар (Могилівського повіту), Стара Ушиця та Верboveць (Ушицького повіту).¹ Така кількість міст зберігалася до початку ХХ ст., поки у 1903 р. не було надано статус безповітового міста Жмеринці, що для даного регіону на той час стало явищем винятковим.²

Отож, у даній статті, хронологічні рамки якої окреслені другою половиною ХІХ ст. (із моменту початку впровадження реформ державною адміністрацією Російської імперії до 1900 р.), спробуємо простежити етапи та рівень розвитку промисловості заштатних міст Подільської губернії.

Зазначимо, що деякі аспекти та окремі факти промислового розвитку міст губернії у друг. пол. ХІХ ст. знайшли місце в працях таких дослідників як Й. Ролле³, В. Гульдман⁴, В. Филимонов⁵, Н. Григорієв (псевдонім – Григорев-Наш)⁶, О. Нестеренко⁷, О. Лугова⁸, А. Гуменюк⁹ та ін. Однак авторами розглядалися здебільшого загальні проблеми розвитку подільських міст, де увага приділяється переважно губернському Кам’янцю-Подільському та повітовим центрам. Таким чином, більш детальне дослідження розвитку фабрично-заводської промисловості заштатних міст у друг. пол. ХІХ ст. не втратило своєї актуальності.

Як зазначено у праці “Экономическое состояние городов Российской империи”¹⁰, станом на 1861 р. із заштатних міст лише Бар визнавався промислово розвинутим. Тут діяло 4 шкіряних та 9 цегельних та черепичних заводи. У Хмільнику промисловість була теж більш-менш розвинутою – працювало 3 сально-свічкових, 3 цегельних, 2 клейових та 1 шкіряний заводи. Така кількість підприємств дозволяла віднести обидва міста до шістки найбільших фабрично-заводських міських центрів Подільської губернії. Разом з тим, у Вербовці, Старій Ушиці та Сальниці у згаданій праці фабрично-заводських підприємств узагалі не зазначено¹¹. Отож, як бачимо, вже у середині ХІХ ст. заштатні міста за рівнем розвитку промисловості можна було умовно поділити на дві групи: Бар та Хмільник – як міста з відносно розвинутою промисловістю, а Верboveць, Стара Ушиця й Сальниця – як міста з нерозвинутою промисловістю.

Проте слід зауважити, що на початку 1860-х рр. фабрично-заводська промисловість не відігравала вирішального значення в економіці будь-якого міста Подільської губернії. Переважна більшість міських мешканців займалися різними видами ремесел, торгівлею та сільським господарством, а всі промислові заклади були напівкустарними та невеличкими. Це стосується й

згаданих підприємств Бара та Хмільника. Так на двох фабриках по виготовленню клею у Хмільнику (до речі, єдиних подібного роду в губернії) працювало 12 робітників та вироблялося продукції всього на 417 руб. на рік¹². Ще менше робітників (як правило 1 – 2) працювало на цегельних заводах. Для порівняння, у ремісничому виробництві Хмільника було задіяно 1034 ремісники (536 майстрів, 297 робітників та 201 учень), із яких лише шевців було 725. Таку саме велику кількість ремісників, що не могла рівнятися із зайнятими у промисловості, мав і Бар – 452 (333 майстри, 76 робітників та 43 учня), найбільше з яких було шевців – 167 чол., кравців – 49 та гончарів – 34. Інші три заштатних міста, мало того, що не мали промислових підприємств, однак і не були ремісничими центрами. У Вербовці ремісників нараховувалось 143 (59 майстрів, 42 робітника та 42 учня), у Старій Ушиці – 65 ремісників (39 майстрів, 10 робітників та 16 учнів), у Сальниці – 48 ремісників (зазначено, що всі вони – майстри)¹³.

У пореформений період нові економічні відносини сприяли більш динамічному розвитку промисловості Бара та Хмільника. Вже до середини 1860-х рр. у цих заштатних містах збільшилася кількість промислових підприємств. За підрахунками губернського статистичного комітету в 1866 р. у Барі діяло 19 заводів і фабрик – це четвертий за кількістю показник у губернії (25 було у Могилеві, по 24 – у Вінниці та Балті). За спеціалізацією вони поділялися: свічковий, 6 шкіряних та 9 цегельних заводів, 2 олійні, горілчаний (гуральня) завод. У Хмільнику працювало 9 підприємств: 3 свічкових, пивоварний, черепичний та 4 цегельних заводи¹⁴. У той же час, статистика не подає відомостей про існування промислових підприємств у Вербовці, Старій Ушиці та Сальниці. Але, тут слід зауважити, що у джерелах даного часу до переліку підприємств не відносили млини (яких навіть у найменшому місті, як правило, було декілька). У відомостях про стан промисловості кінця XIX – початку XX ст. млини фігурують як окремі підприємства.

Подальший розвиток фабрично-заводської промисловості в містах губернії продовжився у 1870-80-х рр., коли інтенсивно почали виникати нові підприємства, збільшувались діючі, а деякі застаріли виробництва припиняли роботу. Проте, вказати точну кількість підприємств у ці роки доволі важко, оскільки різні джерела майже одночасно подавали різні цифри. Похибки у статистиці тих років можна пояснити недосконалістю збору статистичних даних, коли до статистичних звітів не завжди потрапляла інформація про всі існуючі підприємства (бувало, що просто не встигали зібрати потрібну інформацію або підприємство на момент збору даних тимчасово не працювало). Так у 1887 р. подільський статистик В. Гульдман вказував на наявність у Барі 10 підприємств (гуральня, 4 шкіряних, 4 цегельно-черепичних та завод штучних газованих вод)¹⁵. Але, огляд лише двох інших статистичних звітів, вказує на існування у середині 1880-х рр. у Барі наступних підприємств: гуральня купця Штока та К^о (у 1883 р. було викурено 1.015.550 градусів спирту), 3 медоварних заводи – Левітової (у 1883 р. 3 варки меду), Л. Айзенберга (у 1883 р. 4 варки меду), Вайнберга (у 1883 р. 1 варка меду), 4 цегельних заводи – С. Гінаденіка (заснований у 1810 р., у 1887 р. вироблено 10 тис. цегли та 10 тис. черепиці), Б. Ройзенбліта (заснований у 1828 р., у 1887 р. вироблено 10 тис. цегли та 10 тис. черепиці), Л. Фельбергової (заснований у 1840 р., у 1887 р. вироблено 8 тис. цегли та 8 тис. черепиці), З. Шафіра (заснований у 1814 р., у 1887 р. вироблено 8 тис. цегли та 8 тис. черепиці), 7 шкіряних заводів – Морейніса (заснований у 1858 р., вироблено 200 шт. шкір), М. Гельмана (заснований у 1807 р., вироблено 200 шт. шкір), Мейліховіча (заснований у 1840 р., вироблено 150 шт. шкір), Фридманової (заснований у 1840 р., вироблено 100 шт. шкір), М. Ойхера (заснований у 1800 р., вироблено 220 шт. шкір), Ш. Ражена (заснований у 1847 р., вироблено 100 шт. шкір), Д. Фарбера (заснований у 1826 р., вироблено 120 шт. шкір)¹⁶.

Проте, незважаючи на певний прогрес у розвитку фабрично-заводської промисловості Бара та Хмільника, у 1870-80-х рр. підприємства цих міст так й залишались дрібними, напівкустарного типу, із мізерним числом робітників. У трьох інших заштатних містах Подільської губернії – Вербовці, Старій Ушиці та Сальниці промисловість фактично не розвивалась. Так у Старій Ушиці згадується лише про існування в ці роки двох млинів, які були суто місцевого значення та до губернських статистичних звітів не потрапляли. Міське населення Вербовця, Старої Ушиці та Сальниці продовжували займатися виключно сільським господарством, частково ремеслом та торгівлею.

Принципово новий етап у розвитку фабрично-заводської промисловості настав на Поділлі у 1890-ті рр. та перші роки XX ст. Ці роки відзначилися ще більшими темпами зростання промислового потенціалу більшості міст губернії (у т.ч. Бару та Хмільника), а також появою великих механізованих підприємств.

Серед заштатних міст цей процес особливо торкнувся міста Бар, піднесенню якого сприяло завершення будівництва у 1892 р. залізниці Жмеринка – Могилів¹⁷. Бар поступово перетворювався в

промислове місто. У 1900 . став до ладу цукрозавод – перше велике індустріальне підприємство, на якому працювало понад дві сотні робітників, й яке одразу стало найбільшим у місті. Завод був побудований проскурівським цукрозаводчиком, купцем Соломоном Маранцем, директором-розпорядником був його син Макс Маранц, належало підприємство акціонерному товариству¹⁸. Другим великим підприємством міста стала гуральня Ш.-Л. Мільмана (збудована у 1880 р., вироблено продукції у 1894 р. на 108 тис. руб., мало 12 робітників та 4 спеціалісти)¹⁹. За статистичними даними 1894-1896 рр. у Барі також діяла ще одна гуральня (власник купець Х. Каценеленсон), 2 медоварних (власниці П. Левіт, Ш. Кіперман), 5 цегельних (М. Меринович, І. Меринович, С. Гінаденік, З. Гервиць, Л. Фельбергова), 5 шкіряних (Я. Левіт, Д. Фабер, М. Гельман, Т. Фридманова, Я. Морейніс), 2 миловарних (С. Латишман, М. Есцис) заводи, фабрика сельтерської води (дворянин А. Страус)²⁰.

Певне піднесення у промисловості спостерігалось у Хмільнику. На межі XIX-XX ст. до міста була прокладена залізниця-вузкоколія, що з кращого боку вплинула на економічне життя. У 1894-1896 рр. у Хмільнику діяло 13 підприємств. Найбільшими були: гуральня купця Т. Кемпера (у 1894 р. виробила спирту на 84.200 руб., мала 5 робітників), махоркова фабрика купця Х. Цисіна (у 1894 р. – 1000 пудів махорки на 5.600 руб., 6 робітників), водяний млин (належить місту, в оренді у Е. Мазур, у 1894 р. – 7 тис. пудів борошна на 3.150 руб.), миловарний завод М. Харцмана (у 1894 р. – 600 пудів мила на 1.560 руб., 2 робітника), пивоварний завод Х. Каргера (у 1894 р. – 800 відер пива на 640 руб., 2 робітника)²¹. Інші підприємства були меншими – 2 медоварні (власники І. Вільнер, С. Гіткис), 4 цегельних заводи (В. Бронштейн, Е. Перельман, М. Мощицький, М.-Н. Епштейн), кісткопальний завод М. Мошицького, ткацька фабрика Гера²².

У 1894-1896 рр. у губернських звітах з'являються дані про заводи та фабрики інших трьох заштатних міст. Так у Сальниці згадуються: медоварний завод П. Макаревського (виробив у 1894 р. 250 відер меду на 500 руб., мав 2 робітники), цегельню П.Полонського (у 1894 р. – 1 тис. шт. цегли на 2 руб. 50 коп. (!)), свічко-сальний завод Тортоковської (у 1894 р. – 15 пудів свічок на 95 руб.), гуральня Ш. Гуральника (у 1894 р. не діяла) та 4 драпки (кожна мала по 1-му робітнику та виробляла продукції на рік не більше ніж на 60 руб.)²³. Як бачимо, всі ці підприємства були настільки малі, що не могли суттєво впливати на економічний стан Сальниці. Так само незначними були підприємства Вербовця (найбільше з них – млин М. Голдмана) та Старої Ушиці (найбільші з них – 2 млини П. Беренштейна та В. Регульського)²⁴. Наявність таких дрібних підприємств фактично не бралася до уваги при складанні статей до словників та збірників. Так, в Енциклопедичному словнику вид. Ефрона та Брокгауза в томах, виданих у 1900 р., у статті про Сальницю промислові підприємства міста не зазначені та сказано, що “ мешканці займаються переважно землеробством та селянським господарством”²⁵, у статті про Стару Ушицю є фраза “ фабрик та заводів немає”²⁶.

Отже, промисловий розвиток заштатних міст Подільської губернії у другій половині XIX ст. переважно зумовлювали загальні соціально-економічні процеси, що були породжені реформами 60-х рр. XIX ст. Але під їх вплив потрапили не всі міста, а ті, що мали певний попередній рівень розвитку промисловості, значний кадровий потенціал виробників, задіяних у ремеслах, вартісному місцерозташування, наявність шляхів сполучення (особливо залізницю). Такими містами, в якій другій половині XIX ст. динамічно розвивалась промисловість, стали Бар та Хмільник. Аналіз тенденцій розвитку промисловості в них, дозволяє виділити три етапи. Перший припадає на 60-ті рр. XIX ст., коли позитивні зрушення від реформ проявляються ще доволі слабо. Другий – визначний етап – 70-80-ми рр. XIX ст., та характеризується початком корінних перетворень в економіці міст. Третій етап – 90-ті рр. XIX ст. – початок XX ст. У цей період бурхливо розвивається виробнича сфера, з'являються великі індустріальні підприємства, а одним із головних факторів прискорення розвитку міст виступила поява залізничного сполучення. Інші три заштатних міста – Вербовець, Ушиця, Сальниця, не залишившись осторонь залізниць, так й залишилися на рівні малих непромислових поселень.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Статистические сведения о Подольской губернии за 1862, 1863 и 1864 годы. – Каменец-Подольский, 1864. С.6; 2. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХО). – Ф.117. – Оп.1. – Спр.6531; 3. Гигиенические очерки Подольской губернии // Труды Подольского губернского статистического комитета. – Каменец-Подольский, 1869.; 4. Гульдман В. Подольская губерния: Опыт географическо-статистического описания. – Каменец-Подольский, 1889.; 5. Памятная книжка Подольской губернии на 1911 г. – Каменец-Подольский, 1911.; 6. Григорев-Наш. Поділля. Географічно-історичний нарис. – Київ, 1927.

Кам'янець-Подільськ, 1918., 7. Несторенко О. Розвиток капіталістичної промисловості і формування пролетаріату на Україні в кінці XIX і на початку XX ст. – К., 1952. – 171с.; 8. Лугова О. Міські промислові осередки на Україні (кінець XIX – початок XX ст.) // Укр. іст.-геогр. зб. – К.: Наук. думка, 1971. – С.182-187; 9. Гуменюк А. Міста Правобережної України в другій половині XIX ст. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – К., 1992.; 10. Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861-1862 гг. – СПб., 1863. – Ч. II. – С.37, 46; 11. Там само. – С.41-44; 12. Центральний державний історичний архів України. – Ф.442. – Оп.367. – Спр.83. – Арк.52 зв.; 13. Там само. – Ф.442. – Оп.367. – Спр.83. – Арк.55 зв.; 14. ДАХО. – Ф.224. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.18-20; 15. Гульдман В. Вказана праця. – С.380; 15. ДАХО. – Ф.224. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.71-75, 86-110; Памятная книжка Подольской губернии на 1885 г. Адрес-календарь и статистическо-справочные сведения. – Каменец-Подольский, 1885. – С.84-100; 16. Юго-Западная железная дорога. Вчера. Сегодня. Завтра. 1870 – 1995 гг. – К., 1995. – С.233; 17. Адрес-календарь Подольской губернии. Составил А. Крылов. – Каменец-Подольский, 1904. – С.237.; 18. ДАХО. – Ф.227. – Оп.1. – Т.5. – Спр.4512. – Арк.6; 19. ДАХО. – Ф.227. – Оп.1. – Т.5. – Спр.4512. – Арк.12-38; ДАХО. – Ф.227. – Оп.1. – Т.5. – Спр.4488. – Арк.49; 20. ДАХО. – Ф.227. – Оп.1. – Т.5. – Спр.4511. – Арк.18, 23, 36, 49, 79; 21. Там само. – Арк.20-22, 31, 33-35, 48; 22. ДАХО. – Ф.227. – Оп.1. – Т.5. – Спр.4511. – Арк.19, 37, 227-229; ДАХО. – Ф.227. – Оп.1. – Т.5. – Спр.4824. – Арк.9-16, 23.; Вся Россия. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации. Адрес-календарь Российской империи. Т.2. – СПб., 1897. – С.1638, 1642; 23. Энциклопедический словарь. Издатели А. Брокгауз, И. Ефрон. Т. XXVIII А. – СПб., 1900. – С.166; 24. Там само. – Т. XXXI. – СПб., 1900. – С.440-441.

Є.М.Косаківська

НАРОДНИЙ ОДЯГ У КОЛЕКЦІЯХ ВІННИЦЬКИХ МУЗЕЇВ

У фондів зібраннях музеїв м. Вінниці: обласного краєзнавчого, обласного художнього та етнографічного музеїв при кафедрі етнології ВДПУ ім. М. Коцюбинського сформовано великі колекції народного одягу. Вони презентують в основному територію Східного Поділля (Вінниччину), частково Хмельниччину. Окремими зразками представлено одяг інших, переважно сусідніх історико-етнографічних регіонів України.

Крім одягу українців, у музейних колекціях є одяг росіян-старообрядців, чехів та євреїв.

У 1992 р. фондова колекція обласного краєзнавчого музею налічувала майже 72 тисячі одиниць збереження, в тому числі 1858 предметів становила етнографічна колекція. В ній 756 одиниць складала група „Тканини”. Чільне місце серед неї посідав народний одяг, а саме: сорочок – 128, із них 19 чоловічих, гуньок – 17, кожухів – 2. Більшість експонатів надійшли із сіл Шершні, Кобилецьке, Потуш Тиврівського; с. Лопатинці і Політанки Шаргородського; с. Дружелюбівка, Гушинці, Хомутинці Калинівського; с. Микулинці, Дяківці, Гончарівка Літинського; с. Стіна Томашпільського; с. Яланець Бершадського, а також з Чечельницького, Крижопільського та інших районів Вінниччини¹.

На сьогодні колекція одягу цього музею значно поповнилася і становить понад 500 зразків². Найбільш повні колекції народного одягу походять з Бершадського, Вінницького, Жмеринського, Калинівського, Літинського, Тиврівського та Шаргородського районів. Цілісні, але різнопланові етнографічні комплекси, які включають у себе не лише народний костюм, а й різні види тканих виробів (рушники, скатерки, килими, рядна, налавники, залавники), кераміку та інші побутові речі, сформовано на основі численних експедицій до сіл Дружелюбівка Калинівського³, Носківці Жмеринського, Сосонка Вінницького районів⁴.

У Вінницькому обласному художньому музеї зберігається понад 200 зразків, які становлять групу зберігання „Народний костюм”. Основу етнографічної колекції цього музею становлять предмети, які було передано у 1988 р. із обласного краєзнавчого музею в зв'язку зі створенням обласного художнього музею⁵.

Більшість зразків датується кінцем XIX – першою половиною XX ст. В цій колекції є зразки „случьких поясів” кінця XVIII ст. Також тут є плахти, горбатки (обгортки), очіпки, намітки другої половини XIX – початку XX ст. Серед вишитих сорочок є роботи відомих вишивальниць - майстрів народної творчості України – Березовської Параски Олексіївни, 1900 р. н., Брик Варвари Прокопівни, 1908 р. н., Коржук Палажки Йосипівни, 1920 р. н., Ляльки Ганни Денисівни, 1939 р. н. тощо.

В колекції Етнографічного музею (майже 2500 експонатів на початку 2004 р.), що діє при кафедрі етнології ВДПУ ім. М. Коцюбинського зібрано також колекцію народного одягу, яка налічувала 211 музейних предметів, в тому числі 140 сорочок (108 жіночих та 32 чоловічих), 23 хустки, 11 фартухів, дівочий головний убір галянок (виготовлений з бісеру) тощо. Також у цій